

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ ЩОДО ТЮРКСЬКИХ ТА УГРО-ФІНСЬКИХ НАРОДІВ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XV – СЕРЕДИНА XIX СТ.): ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА

Іванов О. Ю.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри теорії та історії держави і права

Національної академії Служби безпеки України

ORCID ID: 0000-0002-5890-5369

У статті розглянуто особливості суспільно-політичних та державно-правових процесів, пов'язаних із перебігом російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів упродовж останньої чверті XV – середини XIX ст. Автор підкреслює, що з огляду на сенс існування Росії як держави традиційно в її політико-правовій доктрині війна завжди трактувалась як продовження зовнішньої політики в мирний час, що якраз і визначало особливості російського зовнішньополітичного курсу. Наголошується, що початок безпосереднього захоплення Росією володінь тюрків і угро-фінів пов'язується з підкоренням таких великих держав, як Казанське, Астраханське і Сибірське ханства. Загалом до особливостей російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів зараховано такі: ідеологічна зумовленість; приділення значної уваги підготовчій фазі експансії; поєднання воєнних і гібридних засобів впливу на підкорювані народи; застосування широкого арсеналу методів національної асиміляції після підкорення територій; розробка та впровадження широкого арсеналу заходів впливу в разі непокори місцевого населення; супровід експансії на всіх стадіях засобами інформаційно-психологічної боротьби. Підкреслено, що при цьому ідеологія російського експансіонізму поповнилася такими основними положеннями: у процесі вирішення міжнародних зіткнень має завжди переважати сила, а не справедливість; переможців військових конфліктів слухаються і з ними погоджуються, їх не судять і їм не висувають претензій, навіть коли вони творять жорстокості, їм не дорікають ні в яких гріхах; слабкі, відсталі і залежні держави слід підкорювати і не залишати їм жодних шансів на відродження; якщо держава, яка раніше перебувала в ранзі переможця, послабшала і вже не може відстояти свого привілейованого становища, треба на неї якомога швидше нападати і добивати її; прийняття наполегливої, наростаючої агресивності у відносинах з ослабленими державами як основа військово-політичної тактики; застосування широкого арсеналу засобів асиміляції населення як напередодні експансії, так і на всіх її подальших етапах, розвиток теорій про «відсталість» народів.

Ключові слова: Московське царство, Російська імперія, завоювання, розширення території, Середня Азія, Сибір, етноси.

Постановка проблеми. У російській політико-правовій доктрині війна завжди трактувалась як продовження зовнішньої політики в мирний час, тільки іншими засобами, «причому ясне, чітке, не замасковане нічим продовження», а мирні договори визначалися як воєнні та політичні підсумки війни і всієї попередньої зовнішньої політики. При цьому, якщо ж мирний договір не задовольняє одну із сторін або обидві, то тоді починається нова війна і зовнішньополітична лінія або змінюється, або зберігається залежно від результатів цієї нової війни, тобто від результатів нового співвідношення сил двох держав. Саме так трактувалося і завоювання колишніх золотоординських територій – як закономірний процес, зумовлений нібито об'єктивними історичними передумовами. Наведену схему російські дослідники визначають як «простий ланцюжок», за допомогою якого «утворюється чітка лінія, ясна і зрозуміла для кожної хоч трохи грамотної людини». Зазначене, зокрема, яскраво відображає втілення щодо тюрків і угро-фінів основного постулату російського експансіонізму: війна – сенс існування держави. Застосування царизмом збройного втручання для задоволення своїх геополітичних цілей оцінюється російськими істориками не інакше, як «нове слово» в зовнішній політиці Московського царства у XVI ст. і надалі Російської імперії, Союзу РСР та сучасної Російської Федерації.

Накопичення російським урядом значного обсягу відомостей щодо різних аспектів життєдіяльності тюркських та угро-фінських народів зумовило закономірну появу відповідних досліджень. Утім, їхні автори, відводячи мало місця історії названих етносів до завоювання Москвою, головним чином відображали позицію сучасної їм влади щодо передумов, а також перебігу завоювання відповідних державних утворень. Поява більшості таких праць припала на часи після 1722 р., коли за указом Петра I відбулося створення нової імперської схеми викладу російської історії. У цих працях експансія подається виключно як «священна місія» російської держави, а будь-який спротив їй – виключно як негідний вчинок, за який неминуче має настати покарання як за прояв «непослуху» обраній Богом царській владі. Радянські історики, висвітлюючи здебільшого у працях 1950–1960-х рр. зазначені процеси, хоча і вказують на «свавілля царизму» в окремих випадках, загалом продовжують лінію своїх імперських колег-попередників. Сучасні ж російські дослідники, викладаючи зазначені події, особливу увагу звертають на їхню роль у процесах «творення єдиного російського народу» та «централізованої російської держави». Разом із тим варто зауважити, що предметом дослідження для вітчизняних і західних істориків особливості російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів останньої чверті XV – середини XIX ст. практично не стали. Виняток становлять лише праці, присвячені доколоніальним періодам їхнього життя (О. Палій), а також загальній характеристиці процесів розпаду Золотої Орди як прабатьківщини більшості з них (Ф. Фаворьйо). З огляду на сказане, доводиться констатувати відсутність у сучасній історіографії комплексних досліджень процесів російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів в історико-правовій парадигмі зокрема та в контексті російської державницької ідеології.

Мета статті – висвітлити характерні риси російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів на різних етапах історії та надати їм політико-правову оцінку. Запропоновані нами хронологічні межі дослідження – остання чверть XV – середина XIX ст. пов'язуються з початковим та кінцевим моментами завойовницької діяльності спочатку Московського царства, а потім і Російської імперії щодо державних утворень тюрків та угро-фінів.

Виклад основного матеріалу. Період останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. по праву вважається часом розквіту російського експансіонізму. Примітно, що приблизно в цей же час, зокрема, уряд Російської імперії сформулював «законні причини застосування російської зброї проти Кучума-Хана», маючи на увазі завоювання Сибірського ханства в 1582–1597 рр., яким тоді правив хан Кучум. Оглянемо наведені царськими чиновниками аргументи щодо «законності», щоб зрозуміти специфіку прояву експансіонізму щодо цього регіону:

- 1) підкорення Росією володінь Кучума;
- 2) предки Кучума «без законної причини» напали на Росію;
- 3) Кучум-Хан перший почав «ворожі дії»;
- 4) ворожі дії були розпочаті Кучумом без образи з російської сторони.

Поряд із наведенням аргументів на користь «законності» завоювання Сибірського ханства, цей захід називається ще й «справедливою справою». Разом із тим заслуговують на увагу і такі слова німецького професора з проросійською орієнтацією І. Фішера: «Але як людське бажання, відчуваючи деяке послаблення, рідко знає помірність, і все далі сягати хоче, так трапилося і тут: у Росії майже ні про що більше не говорили, як про достаток дорогою м'якою мотлоху в сибірських землях» [1, с. 194]. Тим самим був визнаний вихід за межі «законності», проте ж трактувався він як вельми закономірний наслідок природного ходу подій.

Традиційно в історіографії початок безпосереднього захоплення Росією володінь тюрків і угро-фінів пов'язують із підкоренням таких великих держав, як Казанське, Астраханське і Сибірське ханства. Після завоювання в 1552 р. Казанського ханства Московське царство стало безпосередньо межувати з Астраханським ханством, у зв'язку з чим його «дружня» політика відразу ж змінилася: на Астрахань у Москві стали дивитися як на черговий об'єкт для завоювання. У 1553 р. царський чиновник Адашев став вести переговори з ногайськими послами в Москві про допомогу ногайському хану Ізмаїлу в поваленні астраханського хана Ямгурчея (Ямгурчі) як ставленика Криму і про встановлення ногайського впливу в Астрахані. Це був зручний привід для початку воєнних дій Москви проти Астраханського ханства, завойованого в результаті кількох років пізніше, у 1556 р. Вдавшись до допомоги казахських ханів, до кінця століття захопив царський режим і Сибірське ханство – останні залишки золотоординської державності.

З огляду на специфіку Казанського, Астраханського і Сибірського ханств як спадкоємців найбільш воєнничої степової імперії, московські чиновники прийняли рішення максимально швидко діяти, з метою їх ліквідації. У зв'язку з цим були розроблені специфічні методи для здійснення експансії у східному напрямі, що передбачали руйнування будь-яких можливих залишків автохтонної державності. Дочекавшись моменту, коли названі держави потерпали від міжродових чвар і переживали політичну роздробленість, російські царі вирішили «не дати їм отямитися» і, скориставшись

ситуацією, увійти до них на лаврах переможців. Основні методи роботи царизму в цьому напрямі зводилися до такого: використання родових чвар, підбурювання, підтримка і протиставлення одних правителів родів іншим, нацьковування різних родів один на одного. В. Духовська, дружина генерал-губернатора Туркестанського краю С. Духовського, уже за часів перебування названих територій у складі Російської імперії з цього приводу у своїх мемуарах зазначала: «Періодична роздача медалей і халатів перетворює незговірливих мусульман на порівняно корисних і досить поступливих слуг російського уряду» [2].

У доповідях царських інформаторів зазначалося, що національні відносини між корінним угро-фінським населенням регіону і більш пізнім татарським населенням у постординських ханствах характеризувалися як нормальні і навіть дружні. Очевидно, що ця обставина значною мірою ускладнювала реалізацію планів самодержавства зі швидкого і безболісного захоплення цих держав. У зв'язку з цим головним методом, використаним із метою ліквідації ханської державності, була підтримка наявних розбіжностей між придворними угрупованнями, а також їхньої провокації до розпалювання нових протиріч. Слід також зазначити важливу роль у цих процесах «російської партії» при ханському дворі в кожній із держав – проросійськи налаштованої частини знаті, яка, як правило, надавала московському цареві найбільш достовірні відомості про придворні справи, а також виконувала роль агентури впливу у вищих державних структурах. Крім цього, штучно створювалася ситуація протистояння зі «східною партією», супутнє нарощування напруженості як приводу для розхитування політичної стабільності з подальшим використанням його з метою ліквідації всіх трьох названих ханств [3, с. 93].

У другій половині XIX ст. у процесі ліквідації залишків ханської державності застосовувалися методи дещо модернізувалися. Так, наприклад, збереглися «заспокійливі депеші» зовнішньополітичного відомства для урядів стратегічно значущих країн Азії. Суть їх зводилася приблизно до такого: «Росія взагалі не має бажання розширювати свої кордони в Середній Азії далі тієї межі, яка визнається необхідною для її власної безпеки, для зміцнення спокою і розвитку торгівлі у краї» [2]. Проте відомі факти діяльності чоудорів – противників торгових відносин із Росією з числа населення азійських держав. Ці люди були опозиційно налаштованими щодо влади і раніше за інших вбачали в різкій активізації торгівлі з боку імперських купців тенденції підготовчого етапу експансії щодо їхніх держав. Аби привернути увагу влади, вони здійснювали напади на торгові каравани, що прийшли з Росії, і грабували їх [4]. Однак переважання «російської партії» у владі було причиною того, що такі випадки лише припинялися і не приймалися до розгляду належним чином.

Самі росіяни, приєднуючи території тюрків і угро-фінів одну за однією, виділяли низку факторів, що нібито свідчили про нездатність цих народів до опору царизму. У цьому випадку в основному згадувалися відсталість економіки, військової організації, державна роздробленість, «затурканість» населення (неграмотність, відсутність можливостей участі в політичних процесах). Так було, наприклад, із Сибірським ханством: «Побачили тоді імениті купці, що справи їхні погані: сьогодні один їх розорить, завтра інший, – так їм буде непереливки, і написали в Москву Іоанну Грозному чолобитну, у якій скаржилися, що сибірський цар як їх, так і інших поселенців сильно ображає, а тому і просили дозволити їм будувати фортеці і набирати ратних людей, а для загрози татарським грабіжникам «переходити» і за Уральські гори. Час минав, глухий Олонецький край розвивався» [5].

Окремі представники демократичних кіл російської інтелігенції середини XIX в. критикували таку риторику, докладно розкриваючи у своїх мемуарах колоніальну сутність завоювань і викриваючи фальсифікований опис подій з освоєння нових територій офіційною владою. Так, наприклад, М. Северцев, який розробив для уряду великі плани розвитку «добробуту» районів приєднаних територій, у той же час стверджував: «Влада, яка спровокувала бунт, наприклад, відібранням земель у населення, і після приборкання бунту значною мірою втрачає свій моральний авторитет, а такою втратою нехтувати не можна» [2]. Оцінюючи загалом позитивно військово-стратегічні наслідки приєднання нових територій для самодержавства, цей та інші вчені зазначали реакційний характер колоніальної політики. Такого роду роботи всіяко вилучалися і не допускалися до масового читача, за допомогою чого влада гальмувала почалися процеси формування особливої групи серед інтелігенції, яка боролася за захист прав тюрків, угро-фінів та інших народів, котрі активно піддавалися асиміляції.

Виходячи з вищевикладеного, можна виділити особливі положення ідеології російського експансіонізму, що сформувалися в процесі складання політичної практики із захоплення державних утворень тюрків і угро-фінів. Основними з них вважаємо такі:

- у процесі вирішення міжнародних зіткнень має завжди переважати сила, а не справедливість;
- переможців військових конфліктів слухаються і з ними погоджуються, їх не судять і їм не висувують претензій, навіть коли вони творять жорстокості, їм не дорікають ні в яких гріхах;
- слабкі, відсталі і залежні держави слід підкорювати і не залишати їм жодних шансів на відродження;

– якщо держава, яка раніше перебувала в ранзі переможця, послабшала і вже не може відстояти свого привілейованого становища, треба на неї якомога швидше нападати і добивати її;

– прийняття наполегливої, наростаючої агресивності у відносинах з ослабленими державами як основа військово-політичної тактики;

– застосування широкого арсеналу засобів асиміляції населення як напередодні експансії, так і на всіх її подальших етапах, розвиток теорій про «відсталість» народів.

У результаті ретроспективного аналізу особливостей політики Росії щодо тюркських і угро-фінських народів встановлено її ведення в загальному ключі експансіоністської спрямованості геополітичного курсу держави. У зв'язку з цим видається можливим виділити її загальні риси:

– ідеологічна зумовленість – усі застосовувані інструменти засновані на постулатах концепції «Москва – Третій Рим» і на положеннях державно-правової ідеології Золотої Орди як спадкоємиці великої Монгольської імперії;

– приділення значної уваги підготовчій фазі експансії – попередній збір відомостей про захоплені території (землі, їх якість, корисні копалини, географічне розташування, близькість до торгових шляхів, водних артерій) і їх населення (чисельність, національний склад, основні заняття, джерела доходів, особливості ментального розвитку, схильність до покірності);

– поєднання воєнних і гібридних засобів впливу на підкорювані народи – наявність добре розвинених мереж агентури впливу, використання торговців для реалізації урядових цілей, релігійний вплив, дискредитація місцевої влади в очах населення, збройне захоплення як завершальна стадія експансії;

– застосування широкого арсеналу методів національної асиміляції після підкорення територій – заохочення переходу в нову релігію, до використання російської мови в побуті і церкві, руйнування місцевих звичаїв ведення господарства (земельні відносини, традиційні види ремесел, сільського господарства), уявлення російського монарха як «рятівника» від усіх мислимих і немислимих бід, супроводжуване набором репресивних заходів впливу на незгодних;

– розробка та впровадження широкого арсеналу заходів впливу у разі можливих випадків непокори серед місцевого населення – крім класичних збройних придушень повстань, судових репресій і посилення адміністративного впливу, поступове руйнування традиційного адміністративного, правового та економічного укладу (у відповідь на кожен протидію «примусу до послуху»), трактування всіх подібних випадків у контексті «невдячності» російському уряду за надання можливостей «культурного розвитку» народам, нібито не здатним до цього самостійно;

– супровід експансії на всіх стадіях засобами інформаційно-психологічної боротьби – фальсифікований виклад у наукових і періодичних джерелах особливостей історичного розвитку як самої Росії, так і упокорюваних народів, надмірне вихвалювання уявної ролі царського уряду в їхній «історичній долі», позиціонування російського війська виключно як визвольної армії, застосування широкого спектра лінгвістичних і стилістичних засобів для нібито гіперболізації ролі російського монарха в розвитку відповідних етносів, поступове зменшення частки відомостей про доколоніальний період розвитку упокорюваних народів практично до повного їх зникнення в роботах російських учених, виведення теорій про «відсталість», «неповноцінність», «нездатність до самостійного розвитку» цих народів, вилучення з історичних джерел відомостей про загарбницький характер російської політики щодо них.

Висновки. У процесі дослідження встановлено, що початок безпосереднього захоплення Росією володінь тюрків і угро-фінів пов'язується з підкоренням таких великих держав, як Казанське, Астраханське і Сибірське ханства. Головним методом, використаним із метою ліквідації ханської державності, була підтримка наявних розбіжностей між придворними угрупованнями, а також їх провокації до розпалювання нових протиріч. Пропоновані у статті результати дослідження процесів російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів дають підстави виокремити такі її загальні риси: ідеологічна зумовленість; приділення значної уваги підготовчій фазі експансії; поєднання воєнних і гібридних засобів впливу на підкорювані народи; застосування широкого арсеналу методів національної асиміляції після підкорення територій; розробка та впровадження широкого арсеналу заходів впливу в разі непокори місцевого населення; супровід експансії на всіх стадіях засобами інформаційно-психологічної боротьби. Усі вони мали відверту асиміляційну спрямованість. Поряд із цим ідеологія російського експансіонізму поповнилася такими основними положеннями: у процесі вирішення міжнародних зіткнень повинна завжди переважати сила, а не справедливість; переможців військових конфліктів слухаються і з ними погоджуються, їх не судять і їм не висувують претензій, навіть коли вони творять жорстокості, їм не дорікають ні в яких гріхах; слабкі, відсталі і залежні держави слід підкорювати і не залишати їм жодних шансів на відродження; якщо держава, яка раніше перебувала в ранзі переможця, послабшала і вже не може відстояти свого привілейованого становища, треба на неї якомога швидше нападати і добивати її; прийняття наполегливої,

наростаючої агресивності у відносинах з ослабленими державами як основа військово-політичної тактики; застосування широкого арсеналу засобів асиміляції населення як напередодні експансії, так і на всіх її подальших етапах, розвиток теорій про «відсталість» народів. Зазначені риси залишаються характерними для російської політики донині.

Ivanov O. Peculiarities of Russian expansion towards Turkic and Finno-Ugric peoples (last quarter of the 15th – middle of the 19th century): historical and legal paradigm

The article considers the peculiarities of socio-political and state-legal processes associated with the course of Russian expansion against the Turkic and Finno-Ugric peoples during the last quarter of the XV – mid-XIX centuries. The author emphasizes that due to the meaning of Russia's existence as a state, traditionally in its political and legal doctrine, war has always been interpreted as a continuation of foreign policy in peacetime, which determined the features of Russia's foreign policy. It is noted that the beginning of Russia's direct seizure of Turkic and Finno-Ugric possessions is associated with the conquest of such great powers as the Kazan, Astrakhan and Siberian Khanates. In general, the peculiarities of Russian expansion in relation to the Turkic and Finno-Ugric peoples include the following: ideological conditionality; paying considerable attention to the preparatory phase of expansion; combination of military and hybrid means of influencing the conquered peoples; application of a wide range of methods of national assimilation after the conquest of territories; development and implementation of a wide range of measures of influence in case of possible cases of disobedience among the local population; support of expansion at all stages by means of information and psychological struggle.

It is emphasized that the ideology of Russian expansionism has been supplemented by the following basic provisions: in the process of resolving international conflicts, force must always prevail, not justice; the victors of military conflicts are listened to and agreed with, they are not judged or complained about, even when they commit atrocities, they are not reproached for any sins; weak, backward and dependent states should be subjugated and left no chance for revival; in the event that the state, which was previously in the rank of winner, has weakened and can no longer defend its privileged position, it must be attacked and killed as soon as possible; acceptance of persistent, growing aggression in relations with weakened states as the basis of military-political tactics; the use of a wide arsenal of means of assimilation of the population both on the eve of expansion and in all its subsequent stages, the development of theories about the "backwardness" of peoples.

Key words: Moscow Tsardom, Russian Empire, conquest, expansion of territory, Central Asia, Siberia, ethnic groups.

Література:

1. Фишер И.Е. Сибирская история. Санкт-Петербург : Типография Академии наук, 1774. 631 с.
2. Иванов В.Н. Историческая мысль в России XVIII – середины XIX в. о народах северо-востока Азии. Москва : Наука, 1989. 248 с.
3. Похлёбкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII–XVI вв., 1238–1598 гг. (От битвы на р. Сить до покорения Сибири). Справочник. Москва : Международные отношения, 2001. 192 с.
4. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 2. Москва – Ленинград, 1938. 698 с.
5. Олонецкий край. Санкт-Петербург : Типография В.И. Леонтьева, 1910. 36 с.